

{ ישי רוזן־צבי }

על נוסחי התלמוד וגלגוליהם

ספרו של דוד רוזנטל על חקר התלמוד מציע עושר גדול של תכנים שונים שנעלמו, הושלמו או השתנו במעבר מתורה שבעל פה לתורה שבכתב. אך הרבה ממה שיבקשו הקוראים, אין כאן: תיאולוגיה, אידיאולוגיה, פוליטיקה, חברה

מ'צא" (פסחים פו ע"ב) כתב ר' מנחם המאירי בפרובנס שהיא "הוספת ליצנים שהוסיפו בגמרא". יש גם טעויות, תוספות וחילופים רבים במס"ד שהשנינו לאורך כל כך הרבה שנים, בתחילה שינויים שבמסירה חזר פשית בעל פה והחל מימי הביניים גם שינויים המאפיינים מסירה בכתב. ומכאן לחקר הגניזה. מאות אלפי רפים שנמצאו החל מסוף המאה ה-19 בגניזה שבבית הכנסת בן עזרא בפוסטאט, קהיר העתיקה, שינו תחומי דעת רבים, ובהם גם את חקר התלמוד והתקבלותו. מבחינת רוזנטל, הגניזה חשובה בראש ובראשונה בשל נוסחי המשנה והתלמוד העתיקים והמרויקים שבה. למשל, התלמוד הירושלמי (עבודה זרה ג,ג) מספר כי "בימי ר' אבון שרון ציירין על פסיפס ולא מחי בידון", כלומר בימי של ר' אבון, בראשית המאה הרביעית לספירה, החלו לצייר דמויות על פסיפסים, והכמים לא מחו כנגדם. הרי לפנינו עדות לפולמוס בין החכמים לפרנסי בית הכנסת על אמנות הפסיפסים אל מול האיסור לעשות פסל ותמונה. ציורי דמות אדם וחיות כאלה נמצאים לנו בפסיפסי בתי הכנסת בגליל מן המאות החמישית והשישית (ציפורי, חמת טבריה, בית אלפא, ולאחרונה גם חמאם וחוקוק ועוד), אך אין לדעת מה הייתה זיקתם של חכמים לבתי הכנסת הללו. ואילו כאן לפנינו עדות מראשית המאה הרביעית שחכמים התפשרו עם הניסיון (העממית? הלא רבנית?) לעטר את בתי הכנסת בסצנות צבעוניות. והנה, כל המשפט הזה נשמט בכתב היד השלם היחיד של התלמוד הירושלמי, שמוצאו מאיטליה, ונשתמר רק בקטע מזרחי שנמצא בגניזה.

עושר גדול יש כאן, ואף על פי כן הרבה ממה שיבקשו הקוראים אין כאן: תיאולוגיה, אידיאולוגיה, פוליטיקה, חברה. אין זה מקרה, אלא הימנעות מכוונת מעיסוק בתכנים לטובת התקדשות לבידורים פילור לוגיים. הימנעות זו לא הייתה דרכם של חוקרי חוכמת ישראל באירופה, אלא נולדה כאן, בארץ ישראל, בה שפעת הפילולוגיה הגרמנית הניצתה ובניסיון להתרחק מהמחקר הדיאלקטי כביכול של המאה ה-19 וראשית ה-20. כך פתח יעקב נחום אפשטיין, שכונה על ידי ממשיכיו "אבי המדע התלמודי המדויק", את הרצאת המבוא שלו עם הקמת המכון למדעי היהדות בהר הצופים בשנת 1924: "ראש צרכנו הוא הספר, הספר המדויק" – כלומר ביקורת הנוסח ותו לא. ואכן מפעלו הגדול נקרא 'מבוא לנוסח המשנה', וכיוצא בו נהגו גם ממשיכיו. אל המציאות הזו נחשף הציבור בסרטו של יוסף סידר משנת 2011 'הערת שוליים', שמציג באופן סאטירי אך מדויק למדי את דמות החוקר הירושלמי שאין לו בעולמו אלא פילולוגיה. ניתן לערער על ההנחה העומדת ביסוד מחקרים אלה שיש בכלל דבר כזה פילולוגיה 'מדעית' שלא כרוכה מראש בפרשנות. ובאמת בתחומים אחרים, עם היסטוריה מחקרית שונה, חקר המקרא למשל, לא נוצרה דיכוטומיה חריפה כזו בין עיסוק בפילולוגיה ובאידיאות. כיום הדיכוטומיה הזו אינה קובעת יותר את הטון גם בחקר התלמוד. עולמות חדשים של דעת נפתחו, אך בה בעת המיומנויות הפילור לוגיות הולכות ונעשות נדירות. לא צריך, אם כן, להיות שמרן או ריאקציונר כדי להמליץ בחום על טעימה מענגת מן הפילולוגיה התלמודית הירושלמית הקלאסית שרוכזה בספר שלפנינו.

אין אלה מאמרים שווים לכל נפש, אך מי שיטרוח יבואו על שכרם. אחד החידושים הגדולים של רוזנטל הוא שהמשנה נשנתה מראשיתה בשני נוסחים שונים, נוסח בבל ונוסח ארץ ישראל

פסיפס גלגל המזלות, בית הכנסת בבית אלפא

בתלמוד במסכת חולין יש דיון בשאלה איזה חלק מן היד יש לרחוץ לפני הארוחה, והחכמים מבחינים בין סוגי אוכל. וכך נאמר שם: "אמר רב: עד כאן לחולין, עד כאן לתרומה". מה זה כתב החידה הזה? חוקר התלמוד הוותיק, דוד רוזנטל, טוען כי אין מנוס מלהניח שרב החווה בידו כשריבר, וכך עשו גם מוסרי הסוגיה בכל פעם שמסרו את דבריו. הם 'דיברו עם הידיים'. רק כאשר הועברה המסורת שבעל פה לטקסט כתוב אברה לנו המחווה הפיזית, ועימה גם המפתח לפירוש הטקסט. 'על הקיצור והשלמתו' הוא אחד מסדרת מאמרים של רוזנטל העור סקים כולם בתכנים שונים שנעלמו, הושלמו או השתנו במעבר מתור זה שבעל פה לתורה שבכתב. מאמריו, שפורסמו במשך עשרות שנים והפכו זה מכבר לנכסי צאן ברזל של חקר התלמוד, קובצו עתה באסור פה חרשה. כפי שמראה הרעיון שלעיל, רוזנטל אוהב לעסוק בשחזור משמעויות נשכחות או כאלה שאברו עם שינוי העיתים וגלגולי המסורת. כך למשל, התלמוד הבבלי מלא במסורות ארץ-ישראליות שהגיעו אליו על ידי חכמים שעברו מכאן לשם. אך המסורות לא עברו כלשונון אלא הותאמו לנוף החדש. לעיתים מדובר על התאמה להשקפות העור לם (למשל העדפת הפלפול והחריי פות בבבלי, לעומת העדפת המסורת בארץ ישראל) ולעיתים על התאמה לנוף הפיזי ממש. למשל בסיפור חוני המעגל בבבלי נאמר שהוא ישן 70 שנה כשהוא מכוסה מעין ארם. ומה כיסה אותו? "משוניתא", תלוי לית עפר. והנה בגרסה שבתלמוד הירושלמי אין שום תלולית, ובמקור מה חוני נכנס למערה וישן בה. אך בבבלי אין מערות ואין סלעים וכי כים ("וכי אבנים יש בבבלי") שואל המדרש) אלא רק אדמת סחף שבין הנהרות, ולכן היה צריך להוסיף לסיפור תלולית ניסית. במאמרו 'תורת ארץ ישראל בתלמוד הבבלי', מראה רוזנטל כי כשם שאבנים הפכו לעפר כך מעיינות הפכו בבבלי לנהרות, וכך לא רק בסיפורים אלא אף בהלכות שדות והשקיה.

רבים מהמאמרים עוסקים בענייני נוסח המקורות, "הנקודה הארכימדיה במדע התלמוד" שבלעדיה "עלול המחקר להפוך לפלפול ספקולטיבי". אין אלה מאמרים שווים לכל נפש, אך מי שיטרוח יבואו על שכרם. אחד החידושים הגדולים של רוזנטל הוא שהמשנה נשנתה מראשיתה בשני נוסחים, נוסח בבל ונוסח ארץ ישראל. לכאורה מתברר שנוסח ארץ ישראל, מקום עריכת המשנה, עדיף, אך רוזנטל מראה שלא כך הוא. החכם אבא בר איבו (המכונה פשוט 'רב') מייסד ישיבת סורא, מגיע לבבל בשנת 219 לספירה, ומביא עימו (כלומר בפיו) את המשנה שזה עתה הושלמה, ומאז הפכה בבבל סמכותית. בארץ ישראל, לעומת זאת, המשנה מוסיפה להשתנות, בין השאר על ידי ממשיכיו של רבי בנשיאות. כך למשל במסכת עבודה זרה (ב,ג) נקבע כי "רבי ובית דינו התירו בשמן" כלומר התירו לאכול שמן של גויים (ואכן, עד היום שלומי אמוני ישראל נזהרים ביין ובחלב ובבישולים של לא יהודים, אבל לא בשמן, ושמינים איטלקיים משובחים ממלאים את מדפי החנויות הכשרות). אך משפט זה לא נמצא כלל במשנה הבבלי, אלא רק בנוסח הארץ-ישראלי, ועל פי עדויות שונות ניתן להוכיח שהוא נוסף בידי נכדו התקיף של רבי, ר' יהודה נשיאה, שעמל על שיפור היחסים בין יהודים לגויים. כבר חכמי ימי הביניים הרבו לעסוק בנוסחי התלמוד הבבלי, והעירו על קטעים שונים שנוספו לגמרא מדברי פרשנים וסופרים. על האמרה הידועה "כל שיאמר לך בעל הבית עשה, חוץ

אסופת מאמרים בחקר התלמוד // דוד רוזנטל { מאגנט } 892 עמ'

